ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतिः ।
दत्तात्रेयो ह्यलर्काय इममाह महामतिः ॥
अहमित्यङ्कुरोत्पन्नौ ममेति स्कन्धवान् महान् ।
शाखाशतोपशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
धनधान्यमहापत्रोऽनेककालेहि वर्द्धितः ।
पुण्यापुण्यसपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ।
विधिवत् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
संसाराध्वपरिभ्रान्ता येऽत्र छायां समाश्रिताः ।
भ्रान्तिज्ञानसुखाशीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ॥
येस्तु सत्सङ्गपाषाणनिशितेन महातरुः ।
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गता लयमीश्वरे ॥
प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिर्वृत्तिमेव च ॥
मूर्तेन्द्रियमयं मूलं मलं राजा नचाप्यहम् ।
न तस्मान्नादिकं वाचा नैवान्तःकरणन्तथा ॥
कं वा पश्यसि राजेन्द्र ! प्रधानमिदमावयोः ।
ऋतः परोऽहि चैतन्यः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
ममको दुःखमात्रार्थं जातो मत्स्योऽम्भसा यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा चैतात्मनो नृप ! ॥
ज्ञानपूर्वाभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
या मुक्तिर्ब्रह्मणा चैवमनेकं पुत्र ! ते गुणैः ।
तदयं यत्र वसतिस्तद्भोग्यं येन जीवति ॥"

इति गारुडे २२० अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

"हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत् समजायत ।
तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरेवात्मतां व्रजेत् ।
नान्यथा मुच्यते चात्मा भ्रमन् वै घटियन्त्रवत् ॥
पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वयोनिषु नित्यशः ।
कूटस्थः पशुतां याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
कुर्वन्नहं ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
अहंतोहि यथा कार्यं क्रियते वै त्वनीश्वरः ॥
चौराधानादिभिर्यद्वद्भाक्तं तदन्नदानसे ।
चन्द्रकान्तमणिर्यद्वद् यद्गृहीते सोपचान् गुणान् ।
सुखं दुःखं तथा चेमं संचरन् नूनमीश्वरः ॥
स्वप्ने यः पुरुषो नित्यमटते कर्मबन्धनात् ।
मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽप्येव विप्र ! सुप्यते ।
जगन्मुक्तं न हरिः स्यादसुक्तं वर्द्धते सदा ।
तस्माज्जगतत्त्वयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाचरवित् सदा ।
विषयान्तरसक्तो वा याति देहे ऋते हरिम् ॥
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यपीहोऽपि लीलया ।
कुरुते ग्रहणे नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
यथा दुर्दिनसंघातं मेघवृन्दैर्यवस्थितम् ।
तद्विच्छुर्निर्मलावस्थो ज्ञानी विषयसंज्ञितः ॥
सर्वावस्थोऽपि सुप्येत भावयुक्तः परे पदे ।
जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यान्निद्राविरहितस्तु यः ॥
कर्ता हर्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो हरिः ।
एकं स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
जीवमुक्तिमजानन्तो मूर्च्छिताकारविग्रहाः ।
विषसुप्ता इवाभान्ति जड़ाचैतन्यवर्जिताः ॥
निर्गुणः स तु विज्ञेयः सुखदुःखमतीतवान् ।
जीवनाशो भवेदृत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
ऋत्पिण्डदग्धवन्मोक्षस्तन्मोक्षस्तु भवेदृतया ।
तिष्ठन्ति काष्ठवद्ये च संविन्मिपरिवर्जिताः ॥
ते च मायोदरे लीना जड़ास्त्वंधिरोपमाः ।
आकाशवद्भवेदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
अलं ह्यनेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुप्तप्रायो उभौ पाशौ संसारे संव्यवस्थितः ॥
ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामगोचरः ।
सुखस्य च फलं सुक्ते स्वर्गे चैह द्विजोत्तम ! ॥
यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्योऽप्यचेतनः ।
ऋत्पिण्डदग्धलोष्टादिशिलापट्टककुड्यवत् ॥
अथ श्रान्तो नरो यद्वत् सुप्तः सुखमश्नुते ।
बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्बोद्धुं न मन्यते ॥*॥
कैषां मुक्तमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च स्वच्छन्दात्मवलान्विताः ।
न तेषां पुनराद्वृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
अस्ति देवो हरिः शान्तः कारणोपायवर्जितः ।
तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्मला कायवोगिनः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
नान्यच्च विद्यातपसो नान्यच्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यच्च सर्वसंत्यागात् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
तस्माद्धर्मसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
धर्मं कुर्याद्विहायेनो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
धर्मादेवाप्यते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
ऋषयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
स्वर्गे तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यास्यन्ति सद्गतिम् ॥
धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ऋषिसत्तम ! ।
समाप्नोति पुमान्नित्यं नारायणपरायणः ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।
"मुक्तिरन्तरायध्वंसेन परः ।"
यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।
"मुक्तिमिच्छसि रे तात ! विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥")

मुक्तिदं, क्ली, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा + कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—
"अत्याचरच्च वक्त्रं महासारच्च मुक्तिदम् ।
नानासिद्धिप्रदातारं परं चित्तानुरञ्जकम् ॥
गुह्यात् गुह्यतरं चान्यन्नाम चाद्याचरं परम् ।
मन्त्रं सुखसुखार्थमग्रेवार्थप्रसाधकम् ॥
प्राह नारायणायेति नमोऽन्तार्थो नियोगतः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते १ । २ । १० ।
"तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणां-
ततः ॥")

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यद्वा मुक्तेर्मण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थमण्डपः । यथा,—
"निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-
स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।
अनन्यभावा अपि गाढ़मानसा
न ते पुनर्गर्भदृशामुपासते ॥"

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः, पुं, (मुक्त्या मोचनेन मुक्तः हीनः ।) शिङ्कम् । इति रत्नमाला ॥

मुखं, क्ली, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन खन्यते विधात्रा मुखमनेति वेति । खन् + "डित्-खनेर्मुट् चोदात्तः ।" उणा० । ५ । २० । इति करणे अप् । स च डित् मुडागमश्च ।) शरीरावयवविशेषः । स तु मुखविवरम् ॥ (तन्निरुक्तिर्यथा,—
'प्रजाखना यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।'
इत्यमरटीकायाम् ।)
कवयस्तु तदुपचिते समुदाये प्रयुञ्जते । इति भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासेर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । वक्त्रम् २ आस्यम् ३ वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नैषधचरिते ८ । ४४ ।
"सुखं विमुच्य मुषितस्य धारया
दृशैव नासापथधावनश्रमः ।")
तस्य स्वरूपं यथा,—
'ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्त्रीमुखस्य लेहात् स्वबालकमुखस्य च चुम्बने शुद्धत्वं यथा,—
"मक्षिका सन्तता धारा मार्ज्जारो ब्रह्मबिन्दवः ।
स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं मनुरब्रवीत् ॥"

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्त्म । इति सर्वधराद्यः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । हट्टमण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कौक्कटः । गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १ ।
"अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौतुकीसुखम् ।